

УДК 339.2-42

БАНКІВНИЦТВО У СТАРОДАВНЬОМУ СВІТІ: ІСТОРИЧНИЙ ТА РЕЛІГІЙНИЙ АСПЕКТИ

Світлана Віталіївна МАЙСТРЕНКО

к. філол. н., доцент кафедри філософії та суспільних дисциплін Черкаського інституту банківської справи УБС НБУ (м. Київ)

E-mail: oliviton@bigmir.net

Анотація. У статті проаналізовано особливості становлення та розвитку банківництва у Стародавньому світі, визначено християнські етичні засади, які регулюють відносини сторін під час здійснення торговельно-обмінних операцій.

Аннотация. В статье проанализированы особенности становления и развития банковской деятельности в Древнем мире, определены христианские этические принципы, которые регулируют отношения сторон при осуществлении торгово-обменных операций.

Ключові слова: товарно-грошові відносини, банківництво, обмінні та позичкові операції, грошові одиниці, Біблійні перекази, християнська мораль.

Ключевые слова: товарно-денежные отношения, банковская деятельность, обменные и ссудные операции, денежные единицы, Библийские предания, христианская мораль.

Постановка проблеми. Товарна форма організації виробництва, яка зародилася після розпаду первіснообщинного ладу з появою суспільного поділу праці і відокремлених виробників, є особливим етапом у процесі еволюції людства. Активний розвиток товарно-грошових відносин та банківництва засвідчили новий рівень розвитку суспільства. Країни Стародавнього світу мали свої особливості становлення товарно-грошових відносин, свідчення про які містять численні історичні пам'ятки та книги Святого писма.

Визначення основних принципів здійснення товарно-обмінних операцій на початковому етапі розвитку людства має ключове значення для розуміння кризових явищ, які мають місце нині у сфері економіки. Актуальність теми зумовлена тим, що на сучасному етапі розвитку суспільства товарно-грошові операції відіграють важливу роль у становленні, здійсненні добропорядних взаємовигідних відносин між країнами, стають визначальним чинником, що впливає на рівень фінансового стану як країни в цілому, так і окремого домогосподарства.

Метою статті є дослідження особливостей становлення та розвитку торговельно-економічної діяльності, зокрема, банківництва, у процесі

еволюції людської спільноти на основі аналізу Біблійних текстів та літератури, пов'язаної з еволюцією грошей та товарно-грошових відносин країн Стародавнього світу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Спроба пояснити взаємозв'язок між економічними відносинами та релігійними постулатами була здійснена науковцями лише наприкінці минулого століття. В усі попередні часи дослідження релігії відбувалося у межах філософського знання, а описи принципів раціонального здійснення товарно-грошових відносин звучали лише з вуст проповідників і не мали достатнього визнання в науці. Детальний аналіз впливу релігії, зокрема протестантизму, на формування економічних взаємин під час появи капіталістичної системи господарства уперше висвітлено у дослідженні М. Вебера. Згодом науковець Р. Белл здійснив спробу показати взаємозв'язок між своєрідною японською релігією та стрімким економічним розвитком держави, відзначивши наявність певних елементів протестантської етики в релігійно-етичній системі японських самураїв.

Православні основи ведення господарства представлені у творчій спадщині Василя Великого, Іоанна Златоуста, Ніла Сорського, Йосипа Волоцького, митрополита Володимира (Бого-

явленського), С. Булгакова та інших мислителів. Філософ С. Булгаков здійснив спробу пояснити потенційні можливості впливу засад православної релігії на культуру взаємовідносин у сфері економічної діяльності окремо взятої держави, узгодити поняття наполегливої праці та підприємництва, перше з яких завжди сприймалося як благородне діяння, а друге засуджувалося [2].

Спроби дослідити взаємовплив моральних релігійних норм православ'я та бізнесу були здійснені Л. Толстим, який розглядав працю як моральний обов'язок особи, як каяття за свою гріховність. Традиційний етичний та гуманістичний зміст християнських цінностей виражено у філософських працях М. Бердяєва, С. Франка, П. Флоренського, Е. та С. Трубецьких та ін. Серед сучасних дослідників слід відзначити праці А. Герасимчука, А. Єрмоленка, В. Ільїна, З. Скринник [10], С. Свистунова [7], І. Скоромович [9], Н. Статінової, В. Пролєєва, С. Радченка, Н. Швець, З. Тимошенко [3], П. Шихирева [12].

Обґрунтування отриманих наукових результатів. На ранніх етапах розвитку людства товарне виробництво мало випадковий характер. Усе, що виробляли у господарстві, було призначене для внутрішніх потреб. Лише іноді з'являлися надлишки виробництва, що й використовували для обміну. Згодом удосконалення знарядь праці та засобів виробництва викликали розширення асортименту виробів. Кількість товарів почала зростати, процес обміну ускладнюватися. Потреба у нескінченному прирівнюванні найрізноманітніших предметів один до одного фактично унеможливила нормальне функціонування ринків. Необхідно було знайти такий товар, з допомогою якого можливо визначити вартість будь-яких речей незалежно від призначення і цінності. Це викликало виділення певних продуктів із товарної маси. Так з'явився «товар товарів» – гроші [5]. У ранніх суспільствах у ролі грошей були різні товари, а більш придатними виявилися дорогоцінні метали – срібло і золото. Поступово гроші почали виражати споживчу вартість товарів. Їх появі сприяв активний розвиток товарно-обмінних відносин як форма економічної взаємодії між відособленими товаровиробниками, які пов'язані між собою суспільним поділом праці та взаємодіють через купівлю-продаж, обмін товарів і послуг.

Виникнення товарних грошей у Месопотамії у III тис. до н. е. зумовив розвиток торгівлі. Спочатку для обміну використовували хутро, худобу, шкури, мідь, а з часом – срібло та ячмінь, в XX ст.

до н. е. – монети у формі зливків з печаткою – шекелі. Поступово розвивається лихварство: великими лихварями були храми, які надавали землевласникам і торговцям позики в натурі, здебільшого під заставу майна або майбутнього врожаю. Перші торгові та банківські дома оформляють позики письмово під 20 % річних у грошовій та 30 % у натуральній формі, часто під заставу нерухомості [6, с. 29]. У XX – XVIII ст. до н.е. у Малій Азії було засноване найдавніше міжнародне торгове об'єднання Каніш, яке займалося посередницькою торгівлею.

Виникають перші кредитні документи (боргові розписки, векселі), формуються правила посередництва: вкладникам не сплачували відсотки, а навпаки – з клієнтів збирали плату за зберігання; фонди, що перебували на збереженні, не віддавали в позику третім особам [11, с. 46]. Економічні ідеї Староавілонського царства представлені «Кодексом законів Хаммурапі», які датують XVIII ст. до н.е. Вони проголошують базові засади господарської діяльності: збереження приватної власності, рабоволодіння, встановлення правових норм, заміну натуральної сплати податків грошовою.

У Єгипті до II половини II тисячоліття основними об'єктами зовнішньої торгівлі були не продукти першої необхідності, а предмети розкоші, дорогі, одиничні товари, які займали незначний обсяг і були зручними для транспортування. У цей період, судячи із зображень на стінах пірамід, роль грошей виконували зерно, хліб, пиво, мідь, іноді золото. Згодом міновий обмін переріс у грошову торгівлю, що розвивалася як внутрішня, зовнішня: караванна і морська. Обсяги зовнішньої торгівлі переважали обсяги внутрішньої. З'явилися купці-професіонали, лихварі, які існували як окремий прошарок суспільства. Торговельні угоди оформлялися документально. Ринкова торгівля обкладалася державними зборами. Осередками торгівлі були храми, які торгували залишками жертвних тварин, передаючи їх роздрібним торговцям.

Про кредит у Давньому Єгипті свідчать лише поодинокі документи, серед яких є угоди про позики сріблом і натурою. У ролі кредитора найчастіше виступали храми. Умови кредиту були досить жорсткими: відсоток за користування позикою складав 95 % річних, а у випадку прострочення боргу передбачалося стягнення пені у розмірі 10 % від суми боргу за кожний прострочений місяць. Гарантією повернення боргу було все майно боржника: поле, худоба, раби, срібло,

бронза. У випадку неповернення боргу кредитор міг звернутися до суду, який призначав кінцевий термін повернення боргу. Відповідальність боржника поділяли його діти, і у випадку смерті позичальника кредитор мав право стягнути борг з нащадків [9, с. 18].

Значному економічному розвитку Стародавньої Греції сприяла зовнішня торгівля, особливо морська. Поступово удосконалювався механізм розрахунку: банківські операції здійснювали міняйли (трапезити). З кінця V ст. до н.е. міняльні лавки виконували функції, характерні для банків: збереження грошей, переказ сум із рахунків одних клієнтів на рахунки інших, надання грошових позик. Держава удосконалила грошову систему, ставила на металі печатку, гарантувала його вагу і чистоту. При цьому банківська справа сформувалася у Греції раніше, ніж з'явилися монети. Ще у VIII ст. до н. е. банки Греції брали на збереження сільськогосподарські продукти і ремісничі вироби та віддавали їх під заставу або кредит. У VI ст. до н. е. в Греції організували при храмах грошові банки. Позики надавали під заставу землі, міських будівель, відсоток складав до 15 %, а за морськими кредитами під заставу кораблів і товарів міг перевищувати 30 %. Уже в V-IV ст. до н. е. виникли і приватні банки. Вони брали участь в угодах як посередники, поручителі, зберігачі документів і цінностей. Першими грецькими банкірами часто були колишні раби, оскільки представники аристократії не вважали це заняття престижним. Становлення банківської системи було важливим кроком на етапі формування інституційної основи грошового господарства цивілізованого суспільства. З метою зручності у здійсненні торговельних операцій купці створювали об'єднання – фіаси, завдання яких полягало у взаємовиручці позиками, страхуванні, обміні інформацією, контролі за цінами [13, с. 60].

Економічна історія Стародавнього Риму пов'язана розвитком сільського господарства, який у VI-III ст. до н. е. сприяв активізації ремесел і торгівлі. Торгували предметами розкоші, залізом, металевими виробами, керамікою, хлібом, вином, маслиновим маслом. Перші монети – мідні злитки без зображень, у другій половині IV ст. до н. е. з'являються монети із зображенням тварин. Тільки з кінця III ст. до н. е. починає діяльність перший монетний двір при храмі Юнони Монети. Поширення різних грошових систем, різноманітність золотих, срібних і бронзових грошей сприяли розвитку міняльної справи, лихварства.

Міняйли стежили за грошовим курсом, перевіряли справжність монет, проводили обмін грошей і надавали позики. Позичковий процент складав 6 – 48 % у рік [6, с. 68]. Завдяки розвитку монет з'явилися і римські банки, які виростили із обмінних контор. За зразок був узятий досвід грецьких трапез. Римські банкіри називалися менсаріями і мали спеціалізації: нумуляри, що обмінювали гроші, та аргентарії, які приймали вклади, видавали кредити і здійснювали безготівкові розрахунки. Заставою для видавання кредиту виступало майно боржника або поручителя. Прообразом листа-запиту про відкриття банківського рахунку є звернення Цицерона у листі до Аттики з проханням відкрити в афінському банку рахунок для свого сина. На підставі досліджень давньоримських писемних пам'яток німецький історик-філолог М. Фойг дійшов висновку про зв'язок староримських категорій дебету і кредиту з поняттям сучасного подвійного запису.

Отже, еволюція товарно-грошових відносин країн Стародавнього світу сприяла становленню лихварства, формуванню механізму надання позик, зберігання монет та цінностей, що стало важливим етапом розвитку банківництва. У цей період активно відбувалося становлення банківських операцій та нормативної бази для їх здійснення.

Найвидатнішою історичною пам'яткою економічних уявлень стародавніх жителів Палестини та навколишніх країн (Ассирії, Вавилону, Єгипту, Хетського царства та інших) став Старий Заповіт Біблії – книга, яка є взірцем господарської етики й нині. Біблія містить опис системи товарно-грошових відносин євреїв, яка у своєму розвитку пройшла кілька етапів, притаманних для більшості народів Стародавнього світу. На початковому етапі роль товарних грошей виконували: худоба («І взяв Авраам дрібною і великою худоби й дав Авімелехові, і обидва вони склали умову» (1 М. 21:27); дорогоцінні метали, вартість яких визначалася на вагу («А Авраам був вельми багатий на худобу, на срібло й на золото» (1 М. 13:2). «І купив я це поле від Ганамеїла, сина дядька мого, що в Анатоті, і відважив йому сім шеклів срібла, і десять срібняків і записав у книгу і запечатав, і засвідчив свідками, та й зважив срібло вагою» (Єр. 32:9-11)); дорогоцінні метали у злитках, які мали стандартну вагу («Побачив я в здобичі одного доброго шін'арського плаща, і дві сотні шеклів срібла, та злиток золота вагою в п'ятдесят шерлів» (Нав. 7.20-21). «Взяв той чоловік золоту сережку, півшекля вага, і два наручні на руки її,

на десять шеклів золота» (Побут. 24:22)). Пізніше гроші у вигляді злитків золота або срібла мають стандартну вагу, яка позначається спеціальним клеймом, що робить їх загально визнаними: «І відважив Авраам Ефронові срібла, скільки він оголосив вголос синів Хетових, чотири сотні шеклів срібла, яке ходить у купців» (Побут. 23:16). Містить Біблія і згадки про використання в обігу стандартних монет: «І купив частину поля, де розклав намета свого, з руки синів Гамора, батька Сихемового, за сто срібняків» (Побут. 33:19).

У Біблійних переказах та повчаннях зустрічаються назви античних монет: талант, міна, сикль і гера, а також денарій, драхма, лепта – назви, які з невеликими змінами в написанні й нині носять або до недавнього часу носили національні валюти та розмінні монети десятка різних країн. Однак у Старому Заповіті описано використання грошових одиниць для позначення маси дорогоцінного металу, витраченого на які-небудь господарські потреби (наприклад, на прикрасу Храму Соломона), та про золоті або срібні монети, які починають виконувати функції грошей, служити платою за землю, за отриманий товар. У Новому Заповіті грошові одиниці зустрічаються насамперед у притчах, заповідях та інших складових учення Ісуса Христа. Серед них – «30 срібняків», «Вигнання торгуючих з храму» [10], «Про талани».

Однією з перших Біблійних згадок про здійснення торгових операцій є здійснення купівлі Авраамом частини печери у Ефрона, сина Цохарового за «чотири сотні шекелів срібла купецької ваги» (1М. 23:16). Згодом, оселившись на землях благодатних, ізраїльтяни розпочали активну торгівлю. У книзі пророка Єзекіїля детально розповідається з якими країнами вели торгівлю ізраїльські царі, як розплачувалися «сріблом, залізом, циною й оливом ... за крам твій» (Єзек. 27:12). Торговельні операції здійснювали як серед іудеїв, так і з представниками інших релігій: Соломон купував у Кілікії коней, а в Єгипті вози, і те й інше продавав у Сирію (3 Цар 10:26-29); «Купці Шеви і Рами – покупці це твої – коштовним бальзамом і дорогим усіляким камінням та золотом давали за товар твій» (Єзек. 27:22). Досить вдала торгівля сприяла формуванню авторитету купців, їх визначальній ролі в суспільстві. «І була вага того золота, що приходило для Соломона в одному році, шість сотень шістдесят і шість таланів золота, окрім того що приходило від купців та торгівлі ходячих та від усіх царів Арабії та краєвих намісників» (3 Цар.10:14-15). У Палестині до купців ставилися з великою повагою і навіть

священики займалися торгівлею. Торговців називали «ханаянами». За словами пророка Ісаї, «... купці були князі, торговці – знаменитості землі» (Іс. 23:8), вони ж були взірцем порядності та чесності.

Згадувані в Біблії грошові одиниці мають конкретні назви, проте відомості про них використовуються для підтвердження певних фактів, дій, а головне місце у релігійних творах посідають принципи здійснення торговельно-грошових операцій, правила добропорядного господарювання, поради успішного примноження матеріальних статків. Турбота про примноження надбаного багатства постає як священний обов'язок кожного мирянина у відведеному для нього земному житті (Екл.5:18-19). Праця, як зобов'язання, яке покладено на людину Богом, є однією з основних мотивацій сумлінної та чесною діяльності людини в різних сферах, зокрема й в економічній. Вона розглядається віруючими як частина Божого промыслу, виконання заповідей: працюйте й дбайте один про одного [8].

Упродовж багатьох століть сформувалися заповіді та моральні настанови церковних отців, які засуджували прагнення до наживи та збагачення: блаженні бідні; багатому не ввійти в царство Боже; якщо хочеш бути досконалим – піди продай маєток твій, роздай бідним – будеш мати благодать на небесах; якщо у вас є гроші – не давайте їх в ріст, та інші. У Біблійних настановах відображені розроблені першими християнами принципи чесного ведення господарства та здійснення фінансових операцій. Норми іудео-християнської моралі регулюють відносини сторін під час здійснення торговельних операцій: «Не будете чинити кривди в суді, у мірі, у вазі та в мірі рідини. Вага вірна, тягарці вірні, ефа вірна, гін вірний буде вас» (Лев.19:35-36); «А коли продасте що своєму ближньому, або купите з руки свого ближнього, не обманюйте один одного» (Лев.25:14). Іудейські рабини встановлювали строгі правила для операцій з продажу й особливо ретельно перевіряли ваги: «Не буде в торбі твоєї подвійного каменя до ваги великого й малого», «камінь до ваги буде в тебе повний і справедливий» (Повт.25:13-16). У Біблії засуджується непорядна торгівля, для пророка Осії хананейський торгівець є символом обманщика «хананейнин з неправильними вагами в руці любить ображати» (Ос. 12:7).

Серед незмінних біблійних порад – правильне ставлення до грошей, визначення їх місця у системі ціннісних орієнтацій особистості. Про-

ші та статки не можуть принести ні абсолютної влади, ні задоволення всіх потреб («Хто срібло кохає, той не насититься сріблом» (Екл. 5:9)), ні душевного спокою, адже страх втратити надбане переважає отримані вигоди («Як маєток примножується, то множаться й ті, що його поїдають» (Екл. 5:10), «...ситість багатого спати йому не дає» (Екл. 5:11)). Майнові статки не дають і відчуття повної безпеки, не гарантують захисту від несподіваних втрат. Навпаки – заздрість та жадність, породжена нестримним прагненням до наживи, спонукає до порушення прав інших, утиску бідніших та нижчих за чином, змушує переступати через певні етичні норми, спотворюючи правду (Екл. 5:7). Бажання, які виходять за межі розумного, можуть стати шкідливими і, навіть, згубними, призвести до страждань і людських жертв: «Бо корінь усього лихого – то грошолюбство, якому віддавшись, дехто відбилась від віри й поклали на себе великі страждання» (1Тим. 6:10); «Горе тим, що долучають доми до дому, а поле до поля приточують, аж місця бракує для інших, так ніби самі сидите серед краю» (Іс. 5:8); «Срібла свого не даси на лихву, і на прибуток не даси їжі своєї» (Лев. 25:36). Тож за Біблійними канонами злом є не самі по собі гроші, а надмірне устремління до їх накопичення.

Чимало порад міститься в Біблії щодо раціонального використання та накопичення коштів. Важливим чинником майбутнього благополуччя є уміння складати такий бюджет, який врахуватиме всі доходи та можливі видатки певної особи чи родини (Пр. 21:5). З прадавніх часів ізраїльтяни знали важливість та необхідність робити заощадження. Щорічно вони повинні були відкладати десятину з усього що мали (харчами, напоями або грошима), яку згодом використовували для відзначення великих свят (5М. 14:22-27). Заощадження, накопичені родиною, допомагали не лише святкувати певні урочисті події чи пережити скрутні часи, але, на думку перших християн, можуть й повинні слугувати добродійним справам. Відомі так звані «дари любові» – певні кошти, які на заклик апостола Павла щотижня відкладали віряни для того, щоб допомагати убогим одновітцям (1 Кор. 16:1-2). Провідною для Біблії є думка, що гроші, незалежно від способу їх здобування, можуть і повинні слугувати добрим цілям, бо самі по собі не можуть бути вічними цінностями.

Біблійні настанови регламентують і відносини між позичальником та кредитором: рекомендовано уникати боргових зобов'язань без

нагальної потреби, адже саме борг робить людину залежною, перетворюючи на «раба позичальника» (Пр. 22:7): «Не будьте винні нікому нічого, крім того щоб любити один одного» (Рим. 13:8). Надання позики у скрутний для особи час є благородною справою. За біблійною порадою слід допомагати тому, хто цього потребує, хто залишився без гроша: «Хто просить у тебе – то дай, а хто хоче позичити в тебе – не відвертайтесь від нього» (Мт. 42). Крім того, серед іудеїв існував закон Мойсея, що забороняв брати відсотки зі своїх братів – інших євреїв. Згідно з біблійними канонами лише євреї могли надавати гроші в позику під відсотки представникам інших національностей. Усім іншим церковне право це забороняло. Адепти процентів за кредитами були переконані, що в Біблії немає прямої заборони лихварства, а є тільки порада як діяти добродійникам. В Євангелії від Луки щодо справедливості стягнень за кредити говорить: «не очікуй назад нічого». Ставши боржником необхідно твердо дотримуватися даної обіцянки, намагатися повернути вчасно взяті кошти, адже праведний «...присягає, для себе хоча б і на зло, – дотримує» (Пс. 15:4). Коли людина має борг, який не здатна своєчасно сплатити, або необдуманно стала поручителем, поклавши на себе обов'язок про виплату грошового зобов'язання, то слід, змирившись, наполегливо благодіяти свого ближнього: «...не дай сну своїм очам, і дрімання повікам своїм...» (Пр. 6:1-5), домовляючись з кредитором про нові строки погашення. Необхідно проявити наполегливість, навіть тоді, коли перша спроба виявилася невдалою.

У Біблійних переказах знайшли своє відображення еволюція грошових відносин та торговельних операцій у країнах Стародавнього світу, етичні принципи здійснення економічної діяльності. Сформовані ще у період Стародавнього світу засади та форми посередницької діяльності стали базовими операціями для сучасних банків. Такі послуги, як кредит, депозит, переказ коштів з рахунку на рахунок, зберегли свої основні ознаки і до сьогодні.

Висновок. Дослідження особливостей розвитку товарно-грошових відносин та банківництва у країнах Стародавнього світу дає підстави визначити спільні етапи становлення товарно-грошових відносин: від здійснення простих товарно-обмінних операцій до карбування монет, створення відповідних правил торгівлі, утвердження етичних принципів і норм, які регулюють економічні відносини у суспільстві. Форма-

ми грошових відносин, які притаманні цьому етапові розвитку стародавнього суспільства, є: проста форма вартості – обмін відбувався випадково, не було загальних еквівалентів; розгорнута форма вартості – регулярний обмін товарами та послугами; загальна форма вартості – роль загального еквівалента виконували певні товари – виникнення грошей.

Кожна з країн Стародавнього світу мали свої особливості становлення та розвитку товарно-грошових відносин. Загальними еквівалентами ставали товари найбільш вигідніші та зручніші для тієї чи іншої території. Поступово набували особливої ваги різні юридичні документи, які узаконювали здійснювані операції. Подальший успішний розвиток економічних відносин сприяє створенню прототипів банківських установ, появи первісних форм кредиту. Обмінні та позичкові операції, які здійснювалися ще в Стародавньому світі, стали базовими для діяльності сучасних банків. У процесі еволюції вони зазнали певної модифікації, але зберегли основні ознаки і до сьогодні такі банківські послуги: кредит, переказ коштів з рахунку на рахунок, згодом – депозитні операції.

Взірцем господарської етики, яку упродовж століть використовували люди, удосконалюючи відносини у сфері економічної діяльності, є

Біблія. Старий Заповіт є історичною пам'яткою економічних уявлень стародавніх жителів Палестини та навколишніх країн, у якому зафіксовано основоположні етичні принципи раціонального ведення господарства та добропорядної торгівлі, спрямовані на захист інтересів бідних верств населення, засудження лихварства та боргового рабства. Зафіксовані у релігійних текстах норми іудео-християнської моралі регулюють відносини сторін під час здійснення торговельно-обмінних операцій, закликають справедливо здійснювати їх, дотримуючись правил чесної торгівлі, ваги, міри. Біблійні настанови регламентують відносини між позичальником та кредитором, рекомендуючи уникати боргових зобов'язань без нагальної потреби.

Серед рекомендацій, які сформувалися у процесі еволюції товарно-грошових відносин і зафіксовані у Біблії, актуальними для сьогодення є твердження, що повинні сприяти формуванню економічної етики: гроші – це засіб накопичення, який дає захист, сприяє допомозі у скрутну хвилину (Екл. 7:12); слід мати виважені погляди на гроші та способи їх здобування, чинити мудро й відповідально, чесно й порядно, бо життя людини не залежить від того, що вона має (Лк.12:15); вести господарство та здійснювати фінансові операції згідно з нормами християнської моралі.

Список використаних джерел

1. Біблія або книги святого письма Старого й Нового Заповіту: із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. — К. : Українське Біблійне Товариство, 1991. — 1375 с.
2. Булгаков С. Н. Православие: очерки учения Православной церкви. — М. : 1991. — 416 с.
3. Герасимчук А. А., Тимошенко О. І., Дашкевич Я. Етика й етикет сучасного бізнесу – запорука економічної безпеки підприємств: навч. посіб. / За заг. ред. З. І. Тимошенко. — К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2007. — 285 с.
4. Егоршин А. П. Управление персоналом. — Н.-Новгород, 1999. — 720 с.
5. Ільїн В. Еволюція грошей: від засобу обміну – до загальної міри цінностей // Літопис банківської справи [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vnbu/2011_4/2011_04_22.pdf
6. Прядко В. В., Сайко М. М. Історія грошей і кредиту: підручник. — К. : Кондор, 2009. — 508 с.
7. Свистунов С. Культура підприємництва (ре-

- лігійно-культурний аспект) // Соціологія: теорії, методи, маркетинг. — 2002. — № 2. — С. 66–77.
8. Скоромович І. Г. Місце церкви в еволюції банківництва / І. Г. Скоромович // Фінанси — 2004. — № 1. — С. 109–113.
9. Скоморович І. Г., Реверчук С. К., Малик Я. Й. та ін. Історія грошей і банківництва: підручник / За ред. д-ра екон. наук, проф. С. К. Реверчука. — К. : Атіка, 2004. — 340 с.
10. Скринник З. Е. Гроші як соціокультурний феномен у вимірах практичної філософії : Автореф. дис. д-ра філос. наук: 09.00.03. / Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. — Львів, 2007. — 40 с.
11. Тарасов В. І. Гроші, кредит, банки [текст]. — Мн. : Мисанта, 2005. — 512 с.
12. Шихирев П. М. Возможна ли этика бизнеса. — М. : Академия народного хозяйства при президенте Российской федерации, 2004. — С. 74–80.
13. Юхименко П. І. Економічна історія: навч. посіб. — 2-ге видання. — К. : Вікар, 2006. — 341 с.